

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1 De jonge jaren	17
2 Een feministisch proefschrift	39
3 De jaren in Dordrecht – 1892-1901	71
4 Schrijven over achterstelling: Overvoorde versus Drucker	119
5 Mannen in de vrouwenstrijd	161
6 Verstrooiing en verlies	221
7 De Leidse jaren – 1901-1930	261
8 Oudheidkundigen Bond en de monumenten	325
9 Organisator van monumentenzorg	367
10 Leven en sterven op De Pauwhof	443
Bijlage 1 Belangrijke gebeurtenissen in het leven van mr. dr. J.C. Overvoorde	489
Bijlage 2 Bibliografie J.C. Overvoorde (1865-1930)	497
Bijlage 3 Reminiscenties aan J.C. Overvoorde (1865-1930)	531
Bijlage 4 Bijlevelds Levensbeschrijving van mr. dr. J.C. Overvoorde	535
Verantwoording	551
Noten	557
Bronnen	613
Persoonsindex	629
Zakenindex	639
Verantwoording van de illustraties	649

Voorwoord

Het is mij een behoefte nú nogmaals te wijzen op de uitnemende betekenis welke Overvoorde voor onze monumentenzorg heeft gehad. Hij was niet een houwdegen als De Stuers, hij werd evenmin door de soms noodgedwongen voorzichtigheid van een Leemans gekenmerkt, hoe dapper die ook in stilte volhield. Overvoorde was een bezielde, een niet aflatende, hij was geleerde, erudiet en idealist, gestaag werkend aan het grote doel dat hem voor ogen stond, het behoud van onze historische schoonheid. En hij heeft het daarbij waarlijk niet altijd gemakkelijk gehad. Op dit terrein kan niemand aan Overvoorde voorbij gaan. Zo ooit nog eens meer volledige biografieën van de grote voorgangers zouden worden geschreven – wie zou zich daartoe geroepen voelen, welke student er een scriptie aan wijden?, en toch, hoe interessant! –, dan mag de zijne daarin nooit ontbreken. Hij heeft het nageslacht tot oprechte dank verplicht.¹

J.A.C. Tillema, 1975

Strijder voor erfgoed én vrouwenrechten

8

Mr. Dr. J.C. Overvoorde (1865-1930): geleerde, gemeentearchivaris, feminist, linkse liberaal en politieke radicaal, conservator en museumdirecteur, beschermer van monumenten, oprichter en gedreven bestuurder van de Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. Een lange maar nog onvolledige lijst van zijn hoedanigheden en werk die in deze biografie worden belicht. Naast de handelende en hard werkende Overvoorde brengt de biografie ook de maatschappelijke ontwikkelingen als zijn context in beeld: de sociaal-culturele, de politieke en economische gegevens en veranderingen. Hij is begaafd, goed opgeleid en zowel in de rechtswetenschap als in de staatswetenschap gepromoveerd. Hij is sterk gedreven om een betekenisvolle bijdrage te leveren aan de samenleving en om mee te tellen op de hoogste niveaus. Dat tonen zijn beroepsmatige werkzaamheden: de continue stroom van inventarissen van stadsarchieven en catalogi van musea in Dordrecht en Leiden, zijn voortvarende aanpak om van de bescheiden collectie van het stedelijk museum De Lakenhal een fraaie verzameling van oude Leidse meesters te maken, de enorme uitbreiding van dit museum met de omstreden aanbouw, zijn artikelen over museumaanwinsten en zijn constructief-kritische besprekingen van gepubliceerde inventarissen van anderen. Evenals zijn rol als bestuurder of actief lid van allerlei verenigingen, genootschappen of commissies – niet zelden door hem zelf geïnitieerd – dit doet. Die sterke ambitie ziet men ook terug in de dingen die Overvoorde ‘erbij’ doet: het oprichten van de plaatselijke historische verenigingen Oud-Dordrecht en Oud-Leiden, zijn aansturing op de inventarisatie van stedelijke monumenten aldaar, het oprichten van een historisch museum in de Merwestad en als hij, vanuit Oud-Dordrecht, de Nederlandschen Oudheidkundigen Bond (NOB) opricht, bedoeld om de krachten landelijk te bundelen voor de bescherming van het erfgoed, waarbij het voor hem vooral gaat om de monumenten die in zijn tijd nagenoeg vogelvrij zijn. In die bond zal hij decennialang een drijvende kracht zijn: als secretaris en later voorzitter in het bestuur, maar ook in allerlei commissies, om de leden aan het werk te zetten en te houden totdat een resultaat is behaald. Hij publiceert bovendien talloze artikelen over monumenten en de door hem noodzakelijk geachte wettelijke bescherming. Onder ‘erbij’ vallen ook nog zijn maatschappelijke niet-beroepsmatige engagementen. Na het bekend worden van zijn

feministische proefschrift – over het ontstaan van de wettelijke en maatschappelijke achterstelling van vrouwen, met historische analyses van de Germaanse en oudvaderlandse wetgeving en aandacht voor de bedenkelijke rol van het opkomende christendom – raakt hij nauw betrokken bij de vrouwenstrijd. Hij helpt vanaf 1893 de Vereeniging voor Vrouwen kiesrecht aan conceptstatuten, een huishoudelijk reglement en adviseert voorzitter Annette Versluijs-Poelman vanachter de schermen. Hij formuleert tussen 1894 en 1900, als 1e secretaris van het Comité tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland – een feministisch comité van vrouwen én mannen – de vele adressen gericht aan de regering of het parlement om de wettelijke achterstelling van vrouwen weg te nemen of te voorkomen. En hij publiceert hierover in verschillende tijdschriften. Hij botst met Wilhelmina Drucker over haar neiging tot overdrijven en zijn vasthouden aan de ‘hoogheid’ van het huwelijk ook als dit gelijke erfrechten voor buitenechtelijke kinderen uitsluit. Als voorzitter van de Vrije Vrouwen Vereeniging zal Drucker hem ook nog aardig in de tang nemen, al zijn zij het in de grote lijnen met elkaar eens. Zijn oriëntatie in zijn studietijd op de sociale kwestie en het socialisme monden later uit in een actief lidmaatschap van de Radicaal Bond, waarvoor hij onder meer lezingen houdt over het nut van de Kamers van Arbeid. Als de radicalen met de progressieve leden van de Liberale Unie beraadslagen om te fuseren tot de Vrijzinnig-Democratische Bond is Overvoorde ook van de partij. Hij probeert ook de zich emanciperende arbeidersklasse en middenstand naar de kunst toe te trekken, waar mogelijk ook met toegepaste kunst. Hij wil drempels slechten voor de gewone man of vrouw, zodat zij zich geestelijk kunnen verrijken met wat hij voor het leven wezenlijk acht. De verbetering van de samenleving – daar gaat het hem uiteindelijk om.

9

Gedreven als hij is, is Overvoorde niet voor iedereen altijd even gemakkelijk. Goed en gedisciplineerd opgevoed zal hij de eerste twintig jaar van zijn beroepsmatig leven met meningsverschillen meestal diplomatiek weten om te gaan. Voor sommige autoriteiten heeft hij een grote achting, maar dit belemmert hem niet om voor zijn visies op te komen. Zijn tact en pragmatisme blijken ook in de vrouwenbeweging als, bij onderling hoog oplopende meningsverschillen, hij sussend een escalatie probeert af te wenden. Om te voorkomen dat, voordat de

beer geschoten is, het op de spits drijven door sommigen de gelede-
ren splijt. Dit doet hij ook in de Nederlandschen Oudheidkundigen
Bond, als secretaris en voorzitter, waar de meningsverschillen tus-
sen sterke persoonlijkheden – Bredius versus Hofstede de Groot, De
Stuers met Pierre Cuypers versus Jan Kalf en anderen over onder meer
restauratieprincipes – snel kunnen escaleren. Hoewel zeker niet min-
der gevoelig en bekwaam om van een geschil een prestigekwestie te
maken, weerstaat hij die neiging want men moet verder. Met hoffe-
lijkheden manoeuvreert hij als bestuurder in een leeuwenkuil die de
bond soms is. Hij moet de prominente leden bij elkaar zien te hou-
den, want alleen door samenwerking van deze invloedrijke autoritei-
ten kan men voor de monumenten en musea successen boeken. Als
het maar tot iets leidt, dan kunnen de onvermijdelijke fricties op de
koop toe worden genomen is zijn devies – daarin ligt uiteindelijk de
rechtvaardiging van alle inspanningen en het vele werk.

Overvoorde heeft een sterke wil en inzet, maar geen ijzeren gestel.
Van jongs af aan is zijn gezondheid zwak; in Dordt heeft hij af en toe
een terugval. Hard werken brengt ook roofofbouw. Na thuiskomst in
1911 van zijn wereldreis, om op VOC- en WIC-locaties de Hollandse
monumenten te inventariseren, is hij lichamelijk sterk verzwakt: hij
heeft ook een hartkwaal opgelopen. Het altijd vele werken in die con-
ditie tast ook zijn incasseringsvermogen aan. Levensbeschouwelijk
ziet hij het leven als een ‘strijd’ – dat pas geslaagd is als men ten langen
leste ‘valt’ in het besef niet voor niets geleefd te hebben, omdat men
aan de samenleving aantoonbaar heeft bijgedragen. Alleen dat brengt
de verzoening met het onvermijdelijke – iets in een hiernamaals ver-
wacht hij op latere leeftijd niet meer. Overvoorde zal op allerlei ni-
veaus vaak moeten strijden en zoekt die strijd ook als hem dat nodig
lijkt. Om zijn plannen te verwezenlijken, om te waken over de kwa-
liteit. Hij verzet de laatste vijftien jaar van zijn leven nog veel werk,
maar met veel vallen en opstaan en een ijzeren wil om wat hij zich
voorneemt af te maken. Het lukt hem niet om zo zijn levenspad te
voltooien, want de volledige inventarisatie in het Leidse gemeentear-
chief is nog niet helemaal af als hij sterft.

Wat biedt de voorliggende biografie? Na het beknopte hoofdstuk
over zijn familieachtergrond, studietijd in Leiden, zijn visies over
egoïsme en socialisme, en zijn leerschool als assistent-archivaris in

Utrecht, volgt een hoofdstuk over zijn feministisch proefschrift en de wetenschappelijke en maatschappelijke context waarin dit proefschrift, met historische analyses en zijn moderne opvattingen, landt. Het jaar na zijn dubbele promotie te Leiden wordt Overvoorde gemeentearchivaris in Dordrecht, alwaar hij het oude archief op orde brengt en spoedig tal van andere initiatieven ontplooit. Met anderen richt hij de Vereeniging Oud-Dordrecht op, daarna het museum Oud-Dordrecht, vervolgens nog een plaatselijke vereniging voor monumentenzorg en hij draagt bij aan de grote tentoonstellingen aldaar. Dit alles om meer respect voor het erfgoed te stimuleren. De professionalisering van het archiefwezen is hoog nodig, maar komt landelijk moeizaam op gang. Progressieve liberalen scheiden zich af van de Liberale Unie en worden, zoals Overvoorde, lid van de Radicalen Bond. Hieraan is het derde hoofdstuk gewijd. De volgende twee hoofdstukken tonen Overvoorde als geëngageerde feminist. Dat is hij vooral gedurende zijn Dordtse periode. Hij publiceert daarover: een algemeen artikel over het feminisme in ons land en over specifieke kwesties, zoals over hoger onderwijs voor meisjes, vrouwenarbeid in de industrie en hij bepleit de afschaffing van het wettelijk verbod op het onderzoek naar het vaderschap. Mannen die bij een avontuurlijke een kind verwekten, konden zonder verdere verplichtingen gemakkelijk vrij uit gaan. Dat onrecht bestrijdt hij. Het daaropvolgende hoofdstuk geeft een beeld van zijn werkzaamheden voor twee feministische actiegroepen: de Vereeniging voor Vrouwen kiesrecht en het Comité tot Verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland. Het comité wordt in 1898 op een roerige vergadering, onder veel oppositie van Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker, een vereniging met weinig inspraak van leden en met dezelfde bestuurders uit het opgeheven comité – wat ook landelijk een schandaal brengt. Het biedt een kijkje in het reilen en zeilen van deze vrouwenverenigingen, de spanningen tussen feministische vrouwen onderling, tussen hen en de (weinige) feministische mannen en zo op de interne strijd binnen de vrouwenbeweging. Hierna volgt hoofdstuk zes over privéaangelegenheden: de culturele reis van Overvoorde in de Oriënt waarover hij een reisfeuilleton publiceert, en het onverwachte sterven van zijn moeder wat een grote slag voor hem is. Dit deel brengt de binnenkant van hem wat meer in beeld en het sluit de eerste vijfendertig jaar van zijn leven af.

Hoofdstuk zeven verhaalt over bijna dertig jaar van Overvoordes arbeidzaam leven in Leiden, als stadsarchivaris die daar nu eindelijk – niet veel anders dan bij zijn aantreden in Dordrecht – het enorme archief gaat ordenen en beschrijven, en gelijktijdig als conservator, later directeur van museum De Lakenhal aan de slag gaat. We volgen eerst beknopt zijn werkzaamheden als archivaris en als voorzitter van de door hem opgerichte Vereeniging Oud-Leiden. Een continue stroom van inventarissen zullen onder zijn leiding het licht zien. In de Vereeniging van Archivarissen in Nederland (VAN) draagt Overvoorde als commissielid bij aan een ontwerp voor de eerste Archiefwet; al eerder heeft hij voor P.J. Blok de lans gebroken om de VAN-methodiek van inventariseren met indices aan te vullen. In Leiden wordt vanuit Oud-Leiden het Leidsch Jaarboekje uitgegeven en stuurt Overvoorde spoedig aan op een inventarisatie monumenten in de stad. We zien hoe hij als conservator van De Lakenhal, met weinig geld en met vallen en opstaan, de kunstverzameling uitbreidt tot een fraaie collectie van oude Leidse meesters met onder meer werken van Van Goyen, Dou en Steen. Het hoofdstuk toont eveneens zijn complexe opgave als ambitieuze museumdirecteur. En met welke inzet en hoofdbrekens hij de uitbreiding van het museum realiseert en hoe successen met missers en uitglijders gepaard gaan, soms ook in de persoonlijke omgang. Waarover zijn vroegere assistent ruim een jaar na zijn dood een bedenkelijk boekje open doet, dat in een bijlage tegen het licht wordt gehouden.

De Leidse archivaris doet veel ‘erbij’, want in deze periode – met nota bene een dubbele functie – maakt hij deel uit van allerlei besturen en is hij de zeer actieve secretaris, later voorzitter, van de Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. Met de bond brengt Overvoorde veel tot stand voor musea en zet hij essentiële stappen om de monumentenzorg in Nederland van de grond te krijgen. Na het hoofdstuk over Leiden volgen er twee over deze vereniging, over de toestand van de monumenten in Nederland en zijn inspanningen om tot een georganiseerde vorm van monumentenzorg te komen. Hoewel Overvoorde zich in de bond ook niet onbetuigd laat als het om de behartiging van museale belangen gaat, ligt hier de focus op zijn betrokkenheid bij de monumentenzorg. Zijn initiatieven en de acties van de bond voor het behoud van erfgoed en de meningsverschillen binnen en buiten de bond worden belicht. Aan strijd is

er geen gebrek. Evenals er in de samenleving een blinde vlek is voor de gerechtvaardigde eisen van vrouwen, ontbreekt bij burgers en bestuurders vrijwel altijd het besef dat monumenten de moeite waard zijn om te behouden, en dat daarmee ook een maatschappelijk belang wordt gediend. De bond zet daar effectieve propagandamiddelen voor in en onderneemt in de eerste twee decennia gerichte acties om monumenten voor sloop te behoeden. Bovendien strijdt hij voor wetgeving die de veronachtzaming van monumenten tegengaat en de meedogenloze sloop met een vergunningenstelsel aan banden legt. Deze twee hoofdstukken laten goed zien dat Overvoorde onophoudelijk werkt en anderen aanzet om hetzelfde te doen in het belang van de goede zaak. Met resultaat. Wie beseft wat hij allemaal doet, begrijpt niet waar nog tijd voor andere zaken is – zoals een privéleven met zijn vrouw, pas vanaf zijn 42ste, en met familie en vrienden. Het laatste hoofdstuk geeft een beeld van die omgeving, zijn buitenhuis De Pauwhof te Wassenaar, van waaruit toch ook altijd weer moest worden gewerkt, als hij niet ziek was. Al is zijn huwelijk met Johanna Gordon kinderloos, er is een uitgebreid familieleven en zijn vrouw, die thuis de scepter zwaait, organiseert dit. Hij mag graag met neven en nichten omgaan en is voor hun kinderen een vraagbaak. Ook goede vrienden, zoals Hendrik van Gelder en Jan Toorop, komen over de vloer; met andere kunstenaars onderhoudt hij eveneens zijn vriendschappelijke contacten. Al is hij in de omgang niet gemakkelijk, Overvoorde weet ook velen aan zich te binden. Zijn gezondheid is de laatste tien jaar slecht, hij is bij tijd en wijle overwerkt en soms overspannen. Dit brengt fricties in de zakelijke en persoonlijke verhoudingen. Hij kan zaken moeilijk uit handen geven en hij laat zich in zijn verontwaardiging te veel gaan. Dit gaat ten koste van vriendschappen. Werken en nog eens werken, ziek zijn en reizen om te rusten is het patroon. Vlak voor zijn dood verschijnt er nog een groot artikel over hem, waarin hij zijn kritische visie op het archiefwezen ontvouwt en daarna valt het doek. Te vroeg voor hem, zij het niet helemaal onverwacht.

13

J.C. Overvoorde laat goed zien wat een gedreven persoon tot stand kan brengen en hoe op vele fronten een rol van betekenis spelen de invloed, efficiëntie en effectiviteit sterk kan doen toenemen. Hij is een netwerker bij uitstek. Het is zijn missie om veel tot stand te brengen

en daarin slaagt hij. In diverse hoofdrollen de kaart spelen brengt onvermijdelijk ook extra, uit die diverse functies voortvloeiende, belangenconflicten. Als museumdirecteur in Leiden wordt dit, bij de uitbreiding van 'zijn' museum, met hard gelag betaald. Zonder acht op hem te slaan kiest de financierende mecenas voor een architectuur die flagrant in strijd is met de nieuwe restauratieprincipes waar Overvoorde, als voorzitter van de Oudheidkundigen Bond, voor staat. Als ambtenaar, die uitvoert wat het stadsbestuur beslist, moet hij dit met lede ogen aanzien. Al eerder nemen Drucker en Jacobs hem de maat vanwege zijn politiek radicale opvattingen en de minder democratische wijze waarop het gemengde feministische comité een vereniging wordt. Al treft dit verwijt hem maar ten dele. Bij de restauratieplannen voor de Onze Lieve Vrouwe- of Grote Kerk te Dordrecht ontvangt hij een brief met de vraag of dit kapitale bedrag, 56.000 gulden, niet beter aan de armen in de stad kan worden besteed – waar Overvoorde, gezien zijn sociale politieke betrokkenheid, ook niet ongevoelig voor moet zijn geweest. Dit illustreert de ongemakken die de combinatie van vele en uiteenlopende functies met verplichtingen hem in zijn leven moeten hebben gebracht. Het vraagt in concrete situaties waar die belangen conflicteren steeds een herschikking van prioriteiten, waarbij zijn keuze altijd vanuit een bepaalde hoek omstreden is. Aan dilemma's geen gebrek. Hij moet er ook een harde huid aan hebben overgehouden, die hem in zijn latere jaren onnodig van medestanders die enigszins anders denken vervreemdt.

Aan de biografie zijn een chronologie en bibliografie toegevoegd. De eerste omdat enerzijds niet alle activiteiten en functies in de biografie aan de orde kunnen komen en anderzijds om de lezer een houvast te bieden. De bibliografie maakt Overvoordes enorme productie aan publicaties duidelijk. In de bijlage met reminiscenties is weergegeven wat nu nog aan Overvoorde herinnert. Als laatste bijlage is er een commentaar op een eerste levensbeschrijving van hem opgenomen.

1 De jonge jaren

Padang-Boelang bij Medan, 21 juni 1899

17

Waarde Overvoorde,
Gisteren ontving ik 't treurige bericht van 't overlijden van je zoo lieve Moeder, waaraan je zoo gehecht was, en zij zoo zeer aan haar eenige zoon. Ik heb het zoo diep met je te doen en ik vind 't zelve ook zoo treurig, daar ik de weinige keeren dat ik haar mocht ontmoeten, een groote sympathie voor haar voelde. 't Hare was een van die levens die zoo onmisbaar zijn, daar zij zoo de volkomen liefde van een ander in zich concentreren. Ik stel me je nu zoo eenzaam voor, en ik wilde toch zoo gaarne dat je een lieve vrouw hadt om je te troosten, want ik weet uit ondervinding dat een gelukkig huwelijk 't beste en heerlijkste bestaan is. Ik weet hoe weinig vrouwen er zijn, geschikt voor je, en waarmede je werkelijk gelukkig zoude kunnen zijn, zooals je naar mijn idee zoo volkomen verdient, zoo gaarne zoude ik echter zien dat aan 't eenzaam leven dat je nu leidt een einde kwam. (...) Ik denk altijd dat degenen die voor vrouwen-emancipatie zijn, ook vrouwen in hunne omgeving gehad hebben, die verdienden meer te leeren, méér te praesteren. En zoo kom ik van zelf weder op je lieve Moeder terug. Zij was zeker eene vrouw, die in alles belang stelde en de groote liefde van een zoon als gij verdiende.¹

H.E.K.B. aan Overvoorde, dd.21 juni 1899

Deze condoleancebrief ontvangt Jacob Cornelis Overvoorde van een vriendin uit Nederlandsch-Indië medio 1899, ruim anderhalve maand na het overlijden van zijn moeder. Het tekent haar, zoals ook uit andere condoleances blijkt. De vriendin schetst hun verbondenheid en vreest zijn ontredde nu hij als enige achtergebleven is. En zij suggereert dat de toename in kansen voor vrouwen voor zijn moeder te laat kwam, maar dat haar intelligentie hem inspireerde om zich met de vrouwenkwestie te engageren. Tot haar sterven loopt de eerste helft van zijn leven: zijn jeugd, studie en familieomstandigheden, zijn werkzaamheden als rechtskundig ambtenaar en archivaris in opleiding te Utrecht en als stadsarchivaris te Dordrecht, zijn betrokkenheid bij het feminisme en zijn politieke, links-liberale engagementen.

1.1 Jeugd en studietijd

Jacob Cornelis Overvoorde wordt op 19 december 1865 te Rotterdam geboren als tweede kind van Jacob Overvoorde en Adriana Antonetta Elisabeth Pronk, in 1858 getrouwd in Delft. Vijf jaar daarvoor kwam zijn zus Cornélie, half augustus 1868 wordt een broer doodgeboren. Zijn vader is een Rotterdamse handelaar in wijnen en zijn gelijknamige grootvader een gerenommeerde apotheker te Delft, getrouwd

Jacques, Jeanne Overvoorde-Pronk, Cornélie, Jacob Overvoorde (ca. 1867)

Cornélie en Jacques (ca. 1872).

met Cornelia van Westrheene, die via twee generaties in Maassluis afstamt van de Rijswijkse Van Overvoordes, landbouwers en regenten en welgeborenen aldaar.² Zij behoren in de 18e eeuw tot de ge-goede burgerij. Zijn moeder, Jeanne, is een dochter van Arie Pronk, een militair die opklom tot de rang van majoor en van Maria van Westrheene. Moeder is ook een kleindochter van de Jacob Pronk, die stadhouder Willem V in 1795 hielp om naar Engeland te vluchten en zijn zoon, de latere koning Willem I, als soeverein vorst in Scheveningen op 30 november 1813 aan wal bracht. Hij stamt uit een familie van Scheveningse vissers en zeelieden en werd bekend, omdat hij zich als vurig orangist onvoorwaardelijk aansloot bij het befaamde driemanschap Van Hogendorp, Van der Duyn van Maasdam en Van Limburg Stirum, dat uit was op het herstel van de macht van de Oranjes. Die keuze voor Oranje en zijn lidmaatschap vanaf 1785 van de Oprechte Vaderlandsche Sociëteit, een prinsgezinde club, bracht Jacob Pronk ook connecties in de betere Haagse kringen wat een sociale stijging van hem en voor zijn nageslacht bracht. Zijn zonen en dochters trouwden in de hogere burgerij. Jacob verwierf zijn inkomsten deels als visser, stuurman, later reder, en als ambtenaar; hij stichtte in 1818 het eerste badhuis aan het Scheveningse strand. Zijn zoon majoor Arie Pronk, de grootvader aan moederszijde, vocht mee

bij de Slag bij Waterloo, wat als wapenfeit voor hem niet meer overtroffen werd. Aan de gevechten tijdens de opstand van de Belgen, in 1830-31, deed hij niet meer mee. Vanaf zijn huwelijk in 1827 werkte hij als militair alleen nog in administratieve functies. Mogelijk paste dit beter bij de maatschappelijke status van zijn vrouw Maria van Westrheene. Hun dochter Adriana Antonetta Elisabeth Pronk trouwt de vader van Jacob Cornelis. Maar Jacob Cornelis heeft nog een grootmoeder Van Westrheene en wel aan vaderszijde, de zuster van Maria, Cornelia van Westrheene. De ouders van Jacob Cornelis zijn neef en nicht. Er werd over en weer in deze families getrouwd, het geld zocht elkaar op.

Wanneer een paar jaar na de geboorte van Jacques, de roepnaam van Jacob Cornelis, zijn vader sterft, blijft zijn moeder Jeanne op 33-jarige leeftijd met twee kinderen achter. Jeanne zal tot haar dood in 1899 de handel in wijnen aan de Zuidblaak met twee personeelsleden voortzetten. Jacques draagt daar op latere leeftijd zijn steentje aan bij. Niet onbemiddeld wonen de Overvoordes eerst aan de Schiedijk en later aan de Coolsingel, ze bezitten huizen in Delft. Cornélie zal in 1883, net als haar broer ruim beërfd, een paar maanden het huis aan de Kruiskade van haar overleden grootmoeder Overvoorde-van Westrheene bewonen waar zij onverwacht en jong sterft. Als Jacques twaalf jaar oud is, neemt zijn moeder zijn neef Arinus Overvoorde in 1877 in haar gezin op. De vader van deze pleegzoon, een achterneef van Jacques' vader, overlijdt in dat jaar, nadat Arinus' moeder, de zuster van Jacques' moeder, twee jaar daarvoor al is overleden. De andere twee wezen worden bij familie elders ondergebracht. Ook nog in 1893 zal zijn moeder zijn nichtje Marie Pronk, een dochter van een zeer verarmde broer en een overleden schoonzus, in haar huis opnemen en haar opleiding betalen. Arinus voedt zij op als haar eigen zoon, maar de band met de andere broer en zus blijft ook sterk; zij komen veel bij moeder Jeanne over de vloer. Jacques vormt met die twee neven en neef Arie Pronk een hechte vriendenclub, waarin later veel over de positie van de vrouw wordt gediscussieerd.

Jacques heeft een goed verstand, maar een zwakke gezondheid die zijn leven lang zal opspelen. Hij volgt het Gymnasium Erasmianum te Rotterdam en daar ontluikt zijn liefde voor de geschiedenis. Het moet al vroeg een ondernemend baasje zijn geweest. In het Rotterdamse archief berust een plattegrond en beschrijving van de water-

Jacques (ca. 1880)

wegen in en rond Rotterdam die hij op vijftienjarige leeftijd, met “ferme slagen” al roeiende, vanuit de boot in kaart bracht. De geschetste kaarten gaan vergezeld van beschrijvingen voor verschillende boottochten. Vanuit het kleine stadscentrum gaan deze tochten over de Maas de havens in, naar Delfshaven en verder over de Schie, en over de Rotte naar de Kralingse en Bergse Plassen. Er worden enthousiaste aanbevelingen gedaan en ook de informatie over de kosten van de boothuur en versnaperingen ontbreekt niet. Kosten en kostenbeheersing: al van jongs af aan een constante in zijn leven, bij alles wat hij doet. Het boekwerkje draagt hij op aan de vereniging Voorwaarts en hij tekent met J.C. Overvoorde, praes: en werk: lid dier Vereeniging.³ Spoedig zullen vele singels in de stad worden gedempt om de stad te vernieuwen. De boottochten vanuit het centrum overdoen is een halve eeuw later er niet meer bij. Deze tochten zullen zijn moeder, voor zover zij hier al kennis van had, wellicht de nodige zorgen hebben gebracht. Uit latere bronnen blijkt immers hoe haar angstige zorg hem soms beklemmt, al zijn zij ook zeer op elkaar gesteld. Dit beperkt hem niet in zijn ondernemingslust, want vanaf zijn zeventiende maakt hij ’s zomers lange voettochten. Eerst met zijn pleegbroer Ri – een rondje Nijmegen, Kleve, Arnhem. Daarna in de Harz, Schwarzenwald en verscheidene malen in de Alpen afwisselend met hem of andere neven zoals Bentfort, Ter Laag, Pronk en

Hondius. Met de laatste gaat hij ook nog drie weken naar Noorwegen in 1902. Ook met zijn moeder wordt als gezin, met Arinus erbij, jaarlijks gereisd, meestal vergezeld van een tante van Jacques. Dan doet men de direct omringende landen aan en Frankrijk en Zwitserland. Na zijn huwelijk reist Jacques ook veel, met zijn vrouw en vaak met zijn schoonouders. Hij reist graag en veel en zelden zonder familie of vrienden.

22

Al gaat hij ook zijn eigen weg, zijn band met zijn moeder blijft sterk. Medio 1883 wordt die nog sterker vanwege het overlijden van zijn zus Cornélie, op 23-jarige leeftijd na een korte ziekte. Een smartelijk verlies – moeder en zoon blijven nu als enige van het gezin over. In de winter daarop verblijft hij in Davos om een longziekte te voorkomen; hij ligt niet alleen te bed, er wordt ook in Zwitserland en Noord-Italië gereisd. Zijn moeder zoekt hem daar op en verblijft mogelijk zelfs daar enige tijd om hem gezelschap te houden.⁴

1.2 Leidse bezigheden en ontwikkelingen

In 1884 gaat Jacques in Leiden studeren, eerst rechtswetenschap en later wordt dit uitgebreid met staatswetenschappen. Neef Arie Pronk komt het jaar daarna en volgt eveneens de colleges aan de juridische faculteit. Bij de aanvang van de studie ontmoet Jacques Willem Bezemer met wie hij goed bevriend raakt. Zij volgen samen onder meer de colleges van prof. S.J. Fockema Andreae in Romeins en oud-Hollands recht, meestal als enige toehoorders, en die van mr. J.T. Buys, hoogleraar staats- en volkenrecht, in administratief recht. Ook wonen zij de colleges rechtsfilosofie en economie bij, al volgt hij die trouwer dan Bezemer die de eerste studie jaren ook “een gezellige fuiver” is.⁵ Samen richten ze begin november 1885 bij Minerva de schaakclub Al-Séphadi op, vernoemd naar de dertiende-eeuwse Arabische geleerde en filosoof. Hij is lid van de Debating Society, maar bij het gezelschap Roterodamum sluit hij zich niet aan. Jacques schaakt veel, hij speelt toneel en discussieert over de sociale kwestie en de achterstelling van vrouwen. Met andere studenten roeit hij bij de vereniging Njord. In Leiden heeft hij het enorm naar zijn zin. Ambitueus als hij is, studeert hij hard. Hij is paranimf als Bezemer in 1889 met lof promoveert op een dissertatie over het oude cijns- en

grondrente recht in Brabant. Zelf zal hij twee jaar later op een baanbrekend proefschrift over de positie van de vrouw promoveren.⁶ Hun vriendschappelijke contact blijft tot de tragische dood van Bezemer in 1898, die tot dan werkzaam is als adjunct-archivaris te Rotterdam.⁷

1.3 Gedachten over Egoïsme

In 1886 schrijft de jonge student Overvoorde een kort opstel over egoïsme⁸, met een genuanceerde visie. Hij ziet zowel de positieve als negatieve kanten van die instelling. Hij definieert egoïsme als “het vooropstellen van ’t Ego (ik), het behartigen van zijn eigen belangen voor die van anderen, dus ook wel ten koste van anderen, zelfs ten koste van de maatschappij.” Naast gierigheid volgen hieruit ook nog twee andere eigenschappen: heerszucht en hebzucht. Blijven die twee onvervuld, dan brengt dit onrust in een individu. Egoïsme uit zich ook in volharding, moed en vlijt, en het vormt een belangrijke drijfveer om vooruit te komen. Zonder egoïsme meer filantropie, maar zonder egoïsme helaas ook geen vooruitgang, schrijft hij. Vervolgens schetst hij een geïdealiseerde stammensamenleving waarin deze eigenschap nog niet prominent aanwezig is. Die idylle bestaat niet voor lange tijd: zodra het stamverband groter wordt verandert er veel. Meer mensen bij elkaar maken onderlinge regels nodig. Het gezag wordt manifester en de gezagsdragers gaan zich meer van andere individuen onderscheiden; zij voelen zich ook verheven boven anderen. Statussymbolen en toegenomen rijkdom doen daarbij hun werk. Dit brengt afgunst en doet het egoïsme bij anderen ontwaken. Zo worden zij zich van hun eigen kracht bewust, want ook zij willen macht en aanzien. Deze dynamiek heeft eveneens positieve gevolgen. Het streven naar beter zorgt ervoor dat handel en industrie opkomt en bloeit en dat de wetenschappen met grote sprongen vooruitgaan. Dat heeft men in de afgelopen eeuwen kunnen zien. Deze maatschappelijke verandering heeft echter ook een grote keerzijde. Het elitebesef heeft zijn intrede gedaan. Dit heeft volgens de Leidse student verwerpelijke maatschappelijke gevolgen gebracht:

Ook ’t ellendige begrip dat de eene mensch meer is als de ander hebben wij er aan te danken... (...) [H]elaas in vele gedaanten vertoont zich nog dit

slechte begrip van egoïsme, hoevele gelooven nog dat een neger minder is als een Europeaan, hoevele bestaan er helaas niet die een ambachtsman, een winkelier, een landsman, een verachtelijk wezen vinden vergeleken bij mijnheer den graaf, den baron etc.? Hoevele menen niet dat wij zoveel mogelijk vrucht moeten hebben van overzeesche gewesten, wingewesten immers omdat de menschen daar minder zijn dan wij. Hoevele minachten niet anders denkenden op het gebied van godsdienst en staatskunde. (...) Veel goeds, ook veel kwaads veroorzaakte dus het egoïsme. Moge het goede voortduren, het kwade verdwijnen.⁹

24

De schrijver van het opstel blijkt een typische negentiende-eeuwse romanticus waar het gaat om de “ideale organische samenleving” van voorheen. Maar hij heeft ook een zeer scherp oog voor de maatschappelijke misstanden in zijn tijd: zich als blanken verheven voelen boven andere volken, neerkijken op anderen vanwege hun klasse, godsdienst, overtuiging of hun beroep, en de uitbuiting van de koloniën. Hoewel hij zeker niet de enige is die er zo over denkt, waren dit geen gangbare opvattingen. Hij signaleert de kwalijke gevolgen van egoïsme voor de samenleving al worden die door velen als normaal beschouwd. Hij is een onafhankelijke geest die zonder schroom conventies en dogma’s bestrijdt. Dit komt nog concreter aan de orde in zijn voordracht voor studenten over Socialisme en later in zijn engagement met achtergestelden, waaronder de vrouw en het buitenechtelijke kind. Voor zijn milieu verrast dit. Waarom zou een twintigjarige student in goeden doen zich hiermee bezig willen houden? Welke maatschappelijke omstandigheden prikkelen hem kennelijk daartoe?

1.4 Laatste decennia negentiende eeuw: de sociale kwestie en algemeen kiesrecht

In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt men zich in ons land bewuster van de vele sociale misstanden in de zich snel uitbreidende steden, in de fabrieken en werkplaatsen, en op het verpauperde platteland. In 1874 wordt officieel erkend dat de Nederlandse arbeider van zijn loon zijn gezin niet kan onderhouden, al wordt er per dag en per week lang gewerkt: in veel beroepen veertien uur per dag.